

Беларуская МОВА 7

Ла Палац
знаходзіцца ў
«Беларусь гэту
сарадзіна сус
твар абра
З рук наш
птушак
вобласці

і Мінску
тура
на прэсману
Яе прывош
асількай.
Ба сям
мвалізуюць
ае сталіцу.

Г. М. Валочка, В. У. Зелянка, С. А. Язерская

Беларуская мова

Вучэбны дапаможнік для **7** класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі
навучання

*Данушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь*

½PaŪ

«Сэр-Віт»

2022

Валоданне літаратурнай мовай — асноўны паказчык культуры чалавека

§ 1. Нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Маўленчы этыкет

Моўная норма — гэта агульнапрынятае ўжыванне моўных сродкаў. Нормы бываюць арфаэпічныя, акцэнталагічныя, словаўтваральныя, лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, стылістычныя, арфаграфічныя і пунктуацыйныя.

1. Прачытайце. Якія нормы мае беларуская мова і для чаго яны існуюць? Прывядзіце прыклады.

Кожная мова ўнармаваная, гэта значыць яна падпарадкоўваецца агульнапрынятым, замацаваным у маўленчай практыцы правілам вымаўлення, словаўжывання, пабудовы сказаў і тэкстаў.

Арфаэпічныя нормы патрабуюць адзінага вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў у словах.

Акцэнталагічныя нормы рэгулююць месца націску ў словах.

Словаўтваральныя нормы замацоўваюць правілы ўтварэння слоў і іх ужыванне.

Граматычныя (марфалагічныя і сінтаксічныя) нормы замацоўваюць правільнае ўжыванне формы слова і спалучэнняў слоў у словазлучэннях і сказах.

Лексічныя нормы патрабуюць ужываць словы ў адпаведнасці з іх значэннямі.

Стылістычныя нормы рэгулююць правілы ўжывання моўных сродкаў у адпаведнасці са зместам і мэтай выказвання.

Арфаграфічныя і пунктуацыйныя нормы — гэта правілы напісання слоў і пастаноўкі знакаў прыпынку.

Моўныя нормы абавязковыя для ўсіх, хто карыстаецца мовай. Дзякуючы ім людзі могуць разумець адзін аднаго. Каб вас правільна разумелі, трэба ўмець правільна вымаўляць і пісаць словы, выбіраць патрэбныя па сэнсе і стылістычнай афарбоўцы, правільна ўжываць граматычныя формы, складаць словазлучэнні, сказы, тэксты.

2. Прачытайце тэкст выразна, захоўваючы арфаэпічныя нормы. Вызначце яго асноўную думку. Як аўтар абгрунтоўвае яе?

Каб належным чынам весці гутарку, трэба перш за ўсё ўмець слухаць: «Меней гавары, болей ведаць будзеш», «Слухай многа, а гавары мала».

Народ перасцерагае: да мовы трэба ставіцца ўважліва. Перш чым сказаць, трэба добра падумаць, узважыць кожнае слова. Настойліва гучыць папярэджанне: «Выказанага слова да губы не вернеш», «Слова не верабей: выпусціш — не зловіш», «Са свайго языка спусціш — на чужым не зловіш».

«Запас бяды не чыніць». Гэта нямоўная прыказка справядлівая. Добра, калі чалавек шмат ведае. Толькі ўмей выбраць, што падыходзіць для гутаркі, умей абмежаваць прадмет размовы, каб весці яе ў патрэбным кірунку.

Зважай на ўмовы гутаркі, ведай, што сказаць: «Усё знай, ды не ўсё бай», «Многа ведай, ды мала гавары», «Трэба знаць, што сказаць», «У добрую часіну сказаць, а ў ліхую памаўчаць» (*Паводле А. Каўруса*).

● Раскажыце (на аснове прыкладаў з тэксту) аб правілах вымаўлення галосных і зычных гукаў у беларускай мове.

● Назавіце словы, у якіх вымаўленне і напісанне не супадаюць.

Выпішыце прыказкі. Абгрунтуйце, што кожная з іх мае самастойны змест і закончаную думку.

Вымаўляй: [н'а] *вэрнеш*, [н'э] *верабей*, [н'а] *зловіш*, [н'а] *чыніць*, [н'а] *ўсё*.

Пішы: *не вернеш, не верабей, не зловіш, не чыніць, не ўсё*.

3. Прачытайце. Выправіце памылкі ў сказах і запішыце іх у адпаведнасці з лексічнымі, граматычнымі і стылістычнымі нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

1. Ён валодаў добрымі адносінамі з калегамі па працы. 2. Гэта кніга вучыць нас добрасумленнасці, бескарыслівасці і паважаць людзей працы. 3. З-за вугла хаты паказалася спачатку цень, а потым выйшаў і сам гаспадар. 4. Вясной, калі разлілася наша рэчка, дарога да вёскі становіцца сапраўдным балотам. 5. Важна разгульвае па мястэчку ўраднік. 6. Мой брат малодшы на пяць гадоў за мяне.

4. Запішыце словы і выразы ў адпаведнасці з арфаграфічнымі нормаў сучаснай беларускай мовы.

[шшытак], [п'эрайс'ц'і раку па кладаццы], [п'эравошчык], [п'эрап'ішчык], [б'аз' м'эры], [н'а мох], [на дз'ац'кавых харчах], [каз'ба ў разгары], [нох н'а чуц' пат сабой], [вучыс'с'а], [гарацк'і транспарт].

Звярніце ўвагу!

Веданне норм літаратурнай мовы, уменне правільна гаварыць і пісаць складаюць аснову культуры маўлення, а таксама сведчаць пра агульную культуру чалавека. Але, акрамя моўных норм, неабходна валодаць яшчэ і этычнымі нормаў, гэта значыць правілаў маўленчых паводзін. Трэба вучыцца выказвацца спакойна і тактоўна, не абражаючы таго, з кім гаворыце.

5. Прачытайце тэкст. Раскажыце на яго аснове аб правілах маўленчых паводзін.

Правілы маўленчых паводзін з'яўляюцца нацыянальна спецыфічнымі, у іх увасоблены псіхалогія і культура народа. Яны адлюстраваны ў сістэме прынятых грамадствам устойлівых формаў і выказаў.

Маўленчы этыкет, напрыклад, патрабуе:

1. Уважліва слухайце тых, з кім гаворыце. Не перабівайце. Перш чым пярэчыць, даслухайце выказванне да канца. Калі ў размове вас перабілі, не старайцеся перакрычаць, даслухайце пярэчанне, а потым ужо гаворыце.

2. Пры размове глядзіце на таго, з кім гаворыце. Не хапайце яго за рукі, не круціце гузікі*, не ляпайце па плячы. Старайцеся не жэстыкуляваць у час размовы. Не крычыце, не смейцеся за надта доўга ці вельмі моцна.

3. Не зневажайце прысутных. Калі вы хочаце пажартаваць, рабіце гэта так, каб не закрануць самалюбства тых, з кім гаворыце. Зусім недарэчныя жарты са знешнасці людзей ці з іх імёнаў. Чалавек не вінаваты ў тым, што ён дрэнна бачыць ці дрэнна чуе, ці ў тым, што бацькі далі яму нейкае незвычайнае імя.

4. Захоўвайце спакойны тон размовы, не спяшайцеся, не крычыце. Старайцеся выказацца тактоўна, не абражаючы таго, з кім гаворыце.

5. Ветлівы і тактоўны чалавек не забудзецца:

- першым сказаць «добры дзень»;
- любую просьбу выказаць са словамі «калі ласка», «будзьце ласкавы»;
- за ўсякую ўвагу ці аказаную паслугу падзякаваць і адказаць тым самым;
- калі сам выпадкова патрывожыць каго-небудзь, сказаць «прабачце, калі ласка», «выбачайце».

Разгледзьце ілюстрацыю да тэксту. Маўленчы этыкет якога часу на ёй перададзены?

6. Падбярыце словы і выразы, якія спатрэбяцца ў наступных сітуацыях. Звярніце ўвагу на тое, да каго вы звяртаецеся з просьбай, пажаданнем, прывітаннем.

Пры неабходнасці выкарыстайце матэрыял для даведкі.

1. Якімі словамі вітаюцца пры сустрэчы са знаёмымі раніцай? Днём? Увечары?

2. Якімі ветлівымі словамі выказваюць просьбу выканаць што-небудзь, аказаць якую-небудзь паслугу?

3. Як выказваецца падзяка каму-небудзь за паслугу? Выкарыстайце больш ветлівую форму.

4. Як вы запрасіце каго-небудзь зайсці ў пакой?

5. Як развітваюцца пры адыходзе з дому сяброў?

6. Якія развітальныя пажаданні гаспадара таму, хто адыходзіць, вы ведаеце?

7. Як развітваюцца пры адыходзе з дому знаёмых позна вечарам?

8. Што скажаце знаёмаму, сустрэўшы яго ў буфэце ці сталойцы за абедам? А дома?

9. Як вы просіце прабачэння?

10. Якімі словамі адказваюць на падзяку?

Для даведкі: *Сардэчна запрашаем! Заставайцеся здаровы! Будзьце здаровы! Хлеб-соль! Хлеб ды соль! Добрай ночы! Дабранач! Смачна есці! Вельмі ўдзячны Вам! Дзякую вам! Добрай раніцы! Даруйце, калі ласка. Прабачце. Выбачайце. Няма за што! Добры дзень! Добры вечар! Калі ласка. Зрабіце ласку. Будзьце ласкавы. Усяго добрага!*

7. Творчая праца «Хто самы ветлівы?». Складзіце з суседам (суседкай) па парце дыялогі з выкарыстаннем слоў і зваротаў маўленчага этыкету.

Выкарыстайце наступныя сітуацыі:

а) вы зайшлі ў школьную бібліятэку, каб узяць кнігі для дадатковага чытання па літаратуры;

б) вы зайшлі да сябра (сяброўкі) дамоў, а там уся сям'я за абедзеным сталом;

в) пасля званка вы выскачылі з класа і ў калідоры сутыкнуліся з кімсьці (вучнем іншага класа, настаўнікам і г. д.);

г) вам трэба папрасіць у суседа (суседкі) па парце запасную ручку (аловак ці лінейку), бо сваю вы забыліся дома.

Як вы будзеце паводзіць сябе ў такіх сітуацыях у адпаведнасці з маўленчым этыкетам?

8. Прачытайце тэкст. Раскажыце на яго аснове пра ролю маўленчага этыкету ў жыцці чалавека.

Пацвердзіце сваё выказванне канкрэтнымі прыкладамі.

Маўленчы этыкет¹ адыгрывае найважнейшую ролю ў паспяховай дзейнасці чалавека ў грамадстве, яго асобасным і прафесійным росце, наладжванні моцных сямейных і сяброўскіх адносін.

Можа здацца дзіўным: навошта трэба распрацоўваць спецыяльныя правілы зносін, а затым прытрымлівацца іх ці парушаць. І ўсё ж маўленчы этыкет цесна звязаны з практыкай зносін, яго элементы прысутнічаюць у кожнай размове. Выкананне правіл маўленчага этыкету дапаможа пісьменна данесці свае думкі да суразмоўцы, хутчэй дасягнуць з ім узаемаразумення.

Уменне правільна ацаніць сітуацыю, пачаць і падтрымаць размову з незнаёмым чалавекам, правільна выказаць свае думкі адрознівае чалавека высокай культуры, адукаванага і інтэлігентнага.

Вывучэнне норм маўленчага этыкету ў сучасным свеце ператвараецца ў практычную мэту, арыентаваную на дасягненне поспеху ў канкрэтным акце камунікацыі: пры неабходнасці звярнуць на сябе ўвагу, прадэманстраваць павагу, выклікаць давер у адрасата, яго сімпатыю, стварыць спрыяльны клімат для зносін. Аднак роля нацыянальнага маўленчага этыкету застаецца важнай — веданне асаблівасцей іншай маўленчай культуры з'яўляецца абавязковай прыметай свабоднага валодання іншай мовай (*Паводле інтэрнэт-рэсурсаў*).

Тэкст

§ 2. Тэкст і яго асноўныя прыметы.

Спосабы і сродкі сувязі сказаў і частак тэксту

Тэкст — гэта выказаная ў вуснай або пісьмовай форме сукупнасць сказаў, аб'яднаных у адно цэлае тэмай і асноўнай думкай.

Асноўныя прыметы тэксту	Характарыстыка прымет тэксту
Тэматычнае адзінства	Наяўнасць тэмы (прадмет маўлення) і асноўнай думкі (тое, што аўтар хацеў сказаць, растлумачыць ці ў чым пераканаць)
Звязнасць	Забяспечвае сувязь паміж сказамі тэксту з дапамогай паслядоўнага ці паралельнага спосабу сувязі
Паслядоўнасць	Праяўляецца ў тым, што элементы зместу размяшчаюцца ў тэксце ў пэўным парадку, пэўнай паслядоўнасці, па пэўнай схеме, што складае кампазіцыю тэксту
Разгорнутасць	Забяспечваецца з дапамогай падтэм (забяспечваюць шырыню ахопу тэмы) і мікратэм (забяспечваюць глыбіню раскрыцця тэмы)
Сэнсавая цэласнасць	Усе сказы ў тэксце звязаны паміж сабой па сэнсе
Завершанасць	Асноўная думка тэксту раскрываецца ў трох частках: уступе, асноўнай частцы і заключэнні

9. Прачытайце. Дакажыце, што перад вамі тэкст, ахарактарызаваўшы яго асноўныя прыметы.

Ці ведаеце вы, як і калі ўзнікла слова *валанцёр*? Цікава, але спачатку ў Італіі, Вялікабрытаніі і Германіі валанцёрамі

называлі салдат-добраахвотнікаў, якія заклікалі пад свае сцягі новых удзельнікаў бітваў. Вось толькі ўтрымліваць велізарнае войска не было на што, таму ўзнагародай для новых салдат былі ваенная здабыча і слава.

Сёння слова *валанцёр*, безумоўна, выклікае павагу да людзей, якія прысвячаюць сваё жыццё якой-небудзь карыснай справе. Іх называюць добраахвотнымі памочнікамі, супрацоўнікамі, асістэнтамі. Яны могуць абраць для сябе любую сферу: працу ў

прытулках для бяздомных жывёл, збор сродкаў для цяжкахворых ці падтрымку няпоўных і ма-ламаёмасных сем'яў, азеяненне паркаў і шмат чаго іншага. Можна быць валанцёрам пастаянна, зрабіўшы гэта неад'емнай часткай свайго жыцця, а можна тут, у гэты час, прымаць удзел у акцыі, якая сапраўды зацікавіла, і дапамагаць спантанна*.

Няважна, каму вы дапамагаеце. Калі ваша дзейнасць прыносіць душэўную цеплыню вам і таму чалавеку, той істоце, на каго яна накіравана, калі ідзе яна ад шчырага сэрца, вы — валанцёр. І вамі можна ганарыцца (*Паводле К. Бурдзянковай*).

Раскажыце, каго ў наш час называюць валанцёрамі.

Ці дапамагалі вы калі-небудзь людзям, іншым жывым істотам? Ці можна назваць вас валанцёрам?

- Выпішыце з тэксту тры словы, у якіх колькасць літар і гукаў не супадае.
- Знайдзіце і выпішыце з тэксту словы, якія адпавядаюць наступным схемам:

10. Размясціце сказы так, каб атрымаўся тэкст. Запішыце яго. Вызначце асноўную думку.

Легенды расказваюць, што адной з галоўных якасцей іх было тое, што яны былі вернымі і надзейнымі абаронцамі цудоўных дам. У далёкія часы жылі на свеце мужныя, высакародныя мужчыны — рыцары. Памяць пра рыцараў жыве і цяпер. За сваіх дам рыцары ўступалі ў бой, выступалі на спаборніцтвах — рыцарскіх

Змест

ВАЛОДАННЕ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВАЙ — АСНОЎНЫ ПАКАЗЧЫК КУЛЬТУРЫ ЧАЛАВЕКА

- § 1. Нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Маўленчы
этыкет 3

ТЭКСТ

- § 2. Тэкст і яго асноўныя прыметы. Спосабы і сродкі сувязі сказаў
і частак тэксту 9
- § 3. Паглыбленне паняцця пра разважанне як тып маўлення 13

ПАЎТАРЭННЕ ВЫВУЧАНАГА Ў V—VI КЛАСАХ

- § 4. Назоўнік, прыметнік, займеннік, лічэбнік як часціны мовы,
іх граматычныя прыметы 17
- § 5. Будова слова. Словаўтварэнне вывучаных часцін мовы 22

СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

- § 6. Паглыбленне паняцця пра стылі маўлення. Стылеўтваральная
роля вывучаных часцін мовы 25

МАРФАЛОГІЯ І АРФАГРАФІЯ

ДЗЕЯСЛОЎ

- § 7. Дзеяслоў як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя
прыметы, сінтаксічная роля 29
- § 8. Правапіс *не (ня)* з дзеясловамі 32
- § 9. Неазначальная форма дзеяслова, яе сінтаксічная роля 35
- § 10. Асабовыя і безасабовыя дзеясловы (азнаямленне) 38
- § 11. Пераходныя і непераходныя дзеясловы (азнаямленне) 41
- § 12. Зваротныя і незваротныя дзеясловы (азнаямленне) 43
- § 13. Трыванні дзеяслова 45
- § 14. Правапіс дзеясловаў з суфіксамі *-ава- (-ява-), -ыва- (-іва-), -ва-* 49
- § 15. Лады дзеяслова (абвесны, умоўны, загадны) 51
- § 16. Абвесны лад. Часы дзеяслова, утварэнне і ўжыванне часавых
форм дзеяслова 55

§ 17. Змяненне дзеясловаў I і II спражэнняў	60
§ 18. Рознаспрагальныя дзеясловы.....	63
§ 19. Спосабы ўтварэння дзеясловаў.....	65
<i>Кантрольныя пытанні і заданні</i>	67

ДЗЕЕПРЫМЕТНІК

§ 20. Дзеепрыметнік як асобая форма дзеяслова.....	70
§ 21. Скланенне поўных дзеепрыметнікаў, правапіс іх склонавых канчаткаў.....	74
§ 22. Дзеепрыметнікавы зварот, знакі прыпынку	76
§ 23. Дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану, іх утварэнне і ўжыванне	80
§ 24. Правапіс суфіксаў дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу <i>-н-, -ен-, -ан-, -т-</i>	84
§ 25. Поўная і кароткая формы дзеепрыметніка	87
§ 26. Асаблівасці ўжывання дзеепрыметнікаў у беларускай мове	91
§ 27. Правапіс <i>не (ня)</i> з дзеепрыметнікамі	95
§ 28. Мастацкае апісанне знешнасці чалавека	97
<i>Кантрольныя пытанні і заданні</i>	100

ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ

§ 29. Дзеепрыслоўе як асобая форма дзеяслова. Правапіс <i>не (ня)</i> з дзеепрыслоўямі.....	102
§ 30. Дзеепрыслоўны зварот, знакі прыпынку.....	108
§ 31. Дзеепрыслоўі незакончанага трывання, іх утварэнне і правапіс	112
§ 32. Дзеепрыслоўі закончанага трывання, іх утварэнне і правапіс... ..	114
§ 33. Выбарачны пераказ тэксту	118
<i>Кантрольныя пытанні і заданні</i>	120

ПРЫСЛОЎЕ

§ 34. Прыслоўе як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля	122
§ 35. Разрады прыслоўяў па значэнні (азнаямленне)	127
§ 36. Ступені параўнання прыслоўяў, асаблівасці іх ужывання ў беларускай мове	134
§ 37. Утварэнне прыслоўяў	138
§ 38. Правапіс прыслоўяў разам	143
§ 39. Правапіс прыслоўяў праз дэфіс	146
§ 40. Правапіс спалучэнняў, блізкіх да прыслоўяў.....	149

§ 41. Сачыненне-апісанне вёскі (горада, мікрараёна)	152
§ 42. Правапіс <i>не (ня), ні</i> з прыслоўямі	156
<i>Кантрольныя пытанні і заданні</i>	159
§ 43. Службовыя часціны мовы і выклічнік	164

ПРЫНАЗОЎНІК

§ 44. Прыназоўнік як службовая часціна мовы. Асноўныя значэнні прыназоўнікаў (азнаямленне)	167
§ 45. Вытворныя і невытворныя прыназоўнікі	172
§ 46. Прыназоўнікі простыя, складаныя і састаўныя, іх ужыванне і правапіс	176

ЗЛУЧНІК

§ 47. Злучнік як службовая часціна мовы. Простыя і састаўныя злучнікі, іх ужыванне. Адзіночныя, парныя, паўторныя злучнікі, іх ужыванне і правапіс	181
§ 48. Злучальныя і падпарадкавальныя злучнікі, іх ужыванне	186
<i>Кантрольныя пытанні і заданні</i>	194

ЧАСЦІЦА

§ 49. Часціца як службовая часціна мовы. Асноўныя разрады часціц (азнаямленне)	196
§ 50. Правапіс часціц	200
§ 51. Часціцы <i>не, ні</i> , іх адрозненне	204
§ 52. Правапіс <i>не (ня), ні</i> з рознымі часцінамі мовы (паўтарэнне)	208

ВЫКЛІЧНІК

§ 53. Выклічнік як часціна мовы. Дэфіс у выклічніках. Знакі прыпынку ў сказах з выклічнікамі	214
§ 54. Пераход слоў з адной часціны мовы ў іншую	220

ПАДАГУЛЬНЕННЕ І СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ ВЫВУЧАНАГА ЗА ГОД (223)

<i>Тлумачальны слоўнік</i>	231
<i>Слоўнікавыя словы</i>	235

Спіс выкарыстаных крыніц

